

злочинністю і корупцією (теорія і практика). - 2007. - № 17. - [Електронний ресурс]: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./bozk/2007/17text/g17_26.htm

10. Афанасьев А.А. Организация либо содержание prisons для потребления наркотических средств или психотропных веществ: криминологический и правовой аспекты: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Афанасьев Андрей Анатольевич. - Рязань, 2007. - 194 с.

11. Юнак В.Ю. Наркоманія - дорога в безодню / В.Ю. Юнак. - К., 2001. - С. 160.

12. Киреева И.Л. Правовые основы борьбы с незаконным оборотом наркотиков (сравнительно-правовое исследование): автореф дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 "уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / Киреева Ирина Леонидовна. - М.,

2010. - 29 с.

13. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26 квітня 2002 р. - [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.

14. Глушков В.О. Наркокорупція: причини, прояви та можливості протидії / В.О. Глушков, І.М. Гриненко, В.Є. Скулиш // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). - № 25. - 2011. - С. 153-166.

Щирська В.С.

здобувач кафедри криминології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

Надійшла до редакції: 13.06.2013

УДК 343.123.12

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТАКТИКИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У СВІТЛІ ВИМОГ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

Янковий М. О.

Застосування норм моралі до специфічної діяльності по розслідуванню кримінальних правопорушень постійно перебуває в полі зору науковців. Ця проблема не тільки невичерпана, а навпроти, у міру розвитку моральної свідомості, просування суспільства шляхом будівництва демократичної правової держави стала ще більш актуальною.

З позиції судової етики завжди аналізувалися й переосмислювалися важливі положення кримінального процесу та криміналістики. Вивчення й обговорення меж використання тактичних прийомів провадження слідчих (розшукових) дій як напрямку розвитку криміналістичної тактики продовжує розвиватися, становить чималий науковий інтерес, особливо в площині моральних орієнтирів, визначених новим КПК України [2], а тому потребує подальшого дослідження з урахуванням змін у законодавстві в напрямку забезпечення прав і свобод людини.

Проблема моральності в правоохоронних органах не нова. Як правило, усі особи, які тією чи іншою мірою мають відношення до вчиненого кримінального правопорушення, вперше зустрічаються з морально-правовими аспектами взаємовідносин саме в стадії досудового розслідування. У цьому разі етична позиція слідчого стає надбанням всіх тих, з ким він стикається й спілкується. Тому навіть найвищий професіоналізм слідчого або співробітника оперативного підрозділу втрачає свою цінність, якщо він позбавлений морального наповнення.

Окремі теоретичні й практичні аспекти етичних основ слідчої діяльності розглядалися в роботах відомих вчених: Р.С. Белкіна, Ю.М. Грошевого, А.В. Іщенко, А.Ф. Коні, В.О. Коновалової, С.Г. Любічева, О.Р. Ратінова, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, В.Ю. Шепітька та ін. Їх роботи внесли значний вклад у розвиток слідчої етики як розділу судової етики. Разом з тим слід відмітити, що дослідження зазначених вчених проводились у різні періоди й окремі їх положення, слугуючи фундаментальним підґрунтям, потребують додаткового дослідження з урахуванням сучасної уяви про соціальну справедливість у нашому суспільстві й державі, оскільки новий КПК України заклав серйозні підвалини для розвитку й зміцнення демократичної, соціальної й правової держави, в якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1].

Враховуючи викладене, виникла нагальна потреба в

узагальненні існуючого наукового й практичного досвіду застосування етичних норм тактики провадження слідчих (розшукових) дій, тому ми поставили мету - визначити основні морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій у світлі сформульованих новим КПК України моральних орієнтирів соціальної справедливості.

Систематизація кримінального процесуального законодавства, удосконалення криміналістичних засобів і методів боротьби зі злочинністю, постійний розвиток практики органів досудового розслідування зумовлюють необхідність криміналістичного дослідження слідчих (розшукових) дій з урахуванням нових наукових даних. Пропонуємо розглянути згадане дослідження на прикладі тактики допиту.

У криміналістичній літературі зазначається, що завданням будь-якого допиту є отримання від допитуваного правдивих показань про злочин та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження. Кваліфіковане проведення цієї багатопланової слідчої (розшукової) дії потребує самого серйозного й поміркованого до себе відношення, вимагає від слідчого глибоких знань різного характеру, досконалого оволодіння тактичними прийомами допиту, високої загальної та професійної культури. Аналіз кримінального процесуального закону свідчить про детальну регламентацію основних правил провадження допиту, на основі яких вироблені й апробовані практикою тактичні прийоми, що дає змогу результативно отримувати й фіксувати показання як добросовісних, так і непорядних осіб. Ці прийоми постійно змінюються й варіюються залежно від обставин кримінального провадження, характеру й обсягу зібраних доказів, індивідуальних особливостей допитуваного тощо. Проте на практиці при провадженні цієї слідчої (розшукової) дії виникає безліч різноманітних неурегульованих правом ситуацій.

Справа в тому, що в діючому КПК України лише при проведенні декількох слідчих (розшукових) дій (слідчий експеримент, огляд особи - ст.ст. 240, 241) законодавець наголошує на необхідності не допускати дій, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я. О.М. Ларін вірно підмітив, що "етичні норми..., які регулюють конкретну слідчу дію, виходять за межі цієї слідчої дії" [4, 37].

Уявляється, що це стосується всіх слідчих (розшуко-
© М.О. Янковий, 2013

вих) та інших процесуальних дій. Вирішення неурегульованих правом ситуацій потребує жорсткого дотримання моральних норм, щоб зберегти права й законні інтереси учасників кримінального процесу. Досить визначено з цього приводу висловився академік Ю.М. Грошевий: “Прагнення знайти найбільш досконалі й гуманні форми судочинства неминуче примушує звертатися до моральних критеріїв для оцінки тих чи інших правових інститутів. Спроби з гуманних позицій підійти до розв’язання правових колізій, орієнтуючись при цьому на моральні цінності, дають значний вигравш у соціальному плані, закріплюючи у свідомості людей уявлення про право як справедливість. Тим самим виховується повага до закону, а отже, законслухняність” [5, 31].

Як відомо, докази в кримінальному провадженні збираються переважно шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Нерідко збирання доказів зачіпає права, свободи й законні інтереси осіб, які залучаються до сфери кримінального процесуального доказування й пов’язане із застосуванням заходів процесуального примусу. Застосування таких заходів складає теж немало проблем морального й правового характеру. Слідчий повинен усвідомлювати достатність підстав щодо застосування вказаних заходів, межі примусу, орієнтуючись на моральні цінності суспільства. Від правильного вирішення в кожній конкретній слідчій ситуації правових і етичних проблем залежить формування громадянської правосвідомості населення в Україні, правової активності громадян і посадових осіб, які беруть участь у розслідуванні. Необхідно відзначити, що закріплений КПК України порядок проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій підпорядкований вимозі всебічного, повного й об’єктивного розслідування злочину, справедливого вирішення кримінального провадження. Однак крім процесуальних норм, які визначають умови й порядок провадження слідчих дій, важливу роль відіграють моральні норми.

Так, регулюючи провадження допиту, закон вказує, що свідком може бути “фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань” (ст.ст. 65, 133 КПК України).

Моральним обов’язком слідчого є встановлення й правильна оцінка фактів, що свідчать про поінформованість особи з тих обставин, які відносяться до кримінального провадження. Для забезпечення прав і законних інтересів громадян, а також виховного впливу допиту слід впевнитись в обґрунтованості виклику на допит. У протилежному випадку, безпідставний виклик на допит породжує марну втрату часу, спричиняє громадянам зайві турботи, що аж ніяк не може бути визнано моральним. “Допит... починається з виклику. Але далеко не завжди слідчі задумуються над правильною організацією виклику” - зазначається в криміналістичній літературі [6, 13].

Приймаючи рішення про виклик на допит певної особи, слідчий завчасно повинен намітити для себе коло питань, які мають бути з’ясовані в ході майбутнього допиту. Без необхідної підготовки допит може виявитися поверховим, неповним, що в подальшому неминуче потягне за собою повторний виклик свідка. “Слід мати на увазі, - застерігає С.Г. Любічев, - що повторні виклики завжди створюють додаткові труднощі, викликають справедливе невдоволення громадян, а в окремих випадках спонукають їх ухилятися від виконання обов’язків свідка” [7, 17].

Законодавче закріплення способів виклику громадян на допит одночасно покликане гарантувати і явку останніх, а в разі ухилення від явки до слідчого - вступають процесуальні заходи її забезпечення. Аналіз норм закону дає підстави для висновку, що перелік вказаних у КПК способів виклику громадян для допиту не є вичерпним. Залежно від обставин кримінального провадження, конкретної ситуації слідчий може в інший, не вказаний безпосередньо в законі, спосіб викликати особу. Обов’язковою умовою застосування іншого способу виклику має бути повна відповідність приписам моралі. Особливо це стосується випадків, коли допитуваний не бажає розгласити своєї участі в процесі.

На підставі етичних норм повинно вирішуватись питання про час виклику на допит. Слідчий має таким чином спланувати свій робочий час, щоб громадяни, викликані для допиту, не знаходились багато часу в коридорах чи кімнаті для свідків. Очікування знижує повноту й точність показань, перекреслює виховну роль допиту. Свого часу відомі криміналісти І.М. Якимов і П.П. Міхеєв зазначали, що причинами неправдивих свідчень, зокрема, є бажання свідків позбавитися допиту як неприємної процедури, острах подальших викликів і судової тяганини [8, 19].

Більшість слідчих вважає доцільним і зручним способом виклику на допит свідків чи потерпілих за допомогою телефону. Одночасно також можна домовитись про час явки на допит, що на думку О. Аксьонової, є передумовою встановлення психологічного контакту з майбутнім допитуваним. “Якщо, наприклад, жінці потрібно через годину-півтори забрати дитину з дитячого садка, звичайно ж вона буде думати не про допит, а про те, як би не запізнитись. Навряд чи від такого допиту буде користь”, - зазначає автор [9, 45].

Отже, поважне й бережливе відношення слідчого до службового й вільного часу свідків є однією з етичних вимог до його діяльності. Виходячи з даних про особу, роду її занять, слідчий за можливості повинен вибирати такий час, коли виклик на допит найбільш зручний для свідка.

Важливого етичного значення набуває форма роз’яснення прав учасникам процесу. На практиці досить поширеними залишилися випадки формального попередження свідка про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та потерпілого й свідка - про передбачену кримінальну відповідальність за неправдиві показання (ст.ст. 384, 385 КК України) [3]. Тому при побудові тактики допиту слід звертати увагу на особистість допитуваного, його процесуальне положення та обставини конкретного кримінального провадження. В одних випадках таке попередження можна зробити начебто “між іншим”, підкресливши, що така порядна людина, безсумнівно, дасть правдиві показання, але закон вимагає попередження. В інших випадках, коли особа налаштована на дачу неправдивих показань, варто більш змістовно поговорити про кримінальну відповідальність, передбачену ст.ст. 384, 385 КК України, можливо, дати прочитати ці статті Кримінального кодексу, звернувши увагу на санкцію, майбутні соціальні наслідки факту притягнення до кримінальної відповідальності, навести приклади зі слідчої діяльності, життєвого досвіду тощо. С.Г. Любічев з цього приводу досить вірно зазначає: “Форма попередження про відповідальність, вибрана слідчим, повинна не тільки не принижувати гідність допитуваного, але, навпаки, сприяти розвитку почуття обов’язку, підвищувати правосвідомість” [7, 30].

В основі практично всіх тактичних прийомів розслідування кримінальних правопорушень лежить оперування інформацією, яка надається учаснику кримінального процесу (допитуваному) з метою з'ясування його ставлення до неї. Відповідна реакція опонента на подану інформацію дозволяє певною мірою розв'язати конкретну задачу розслідування. З приводу того, яку інформацію (правдиву чи неправдиву) і в який спосіб (прямо чи завуальовано) видавати допитуваному, і розгорнулися дискусії між ученими. Одвічні питання: що таке обман, що таке хитрість і співвідношення між ними - залишились невіршеними. Відсутність єдності поглядів серед учених мають серйозні практичні наслідки: один і той же тактичний прийом в юридичній літературі подають слідчим і як вершину тактичної майстерності, і як грубе порушення законності [10, 4].

На нашу думку, обман являє собою повідомлення неправдивих відомостей або перекручування істинних фактів. Обман ні за яких умов не може бути використаний у діяльності слідчого. Жоден з тактичних прийомів, пов'язаних з обманом, не може розглядатися як правомірний, етичний, допустимий. Проте правового вирішення питання про допустимість обману при розслідуванні кримінальних правопорушень не існує, адже термін "обман" не згадується серед випадків визнання доказів недопустимими, а лише впливає зі згаданого в законі "істотного порушення прав та свобод людини" (ст. 87 КПК України).

Під хитрістю слід розуміти створення ситуації, при якій інформація або певні об'єкти можуть бути по-різному, залежно від відношення до наданої інформації, оцінені самим учасником слідчої (розшукової) дії. Як зазначав свого часу Г. Шнейкерт, "хитрість є неминучим адекватним засобом у боротьбі проти хитрих злочинців" [11, 25], а тому, на нашу думку, хитрість потрібна слідчому в певних випадках, коли виникає необхідність протиставити її протидії, спрямованій на перешкоджання вирішенню завдань розслідування.

Аналіз думок науковців показує, що тактика слідчих (розшукових) дій тісно пов'язана з дотриманням вимог етики. Сформулюємо основні, на нашу думку, морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій. Слідчий при провадженні слідчих (розшукових) дій може використовувати тактичні прийоми, які: не побудовані на обмані; не пов'язані з погрозою, шантажем, фізичним і психічним насиллям; не принижують гідність особи; не спонукають підозрюваного до аморальних вчинків; не експлуатують неосвіченість, культурну відсталість, забобони, марновірство учасників кримінального провадження; не базуються на використанні релігійних почуттів; не скеровані на розпал конфліктів між декількома підозрюваними.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що основне моральне навантаження при провадженні слідчих (розшукових) дій несуть норми кримінального процесуального закону, які охороняють і захищають честь і гідність суб'єктів кримінального процесу. Водночас велику роль відіграють і морально-етичні засади, що дозволяють зорієнтувати правосвідомість посадових осіб,

які здійснюють кримінальну процесуальну діяльність, на систему загальнолюдських моральних цінностей та ідеалів, сприяють визначенню моральних пріоритетів.

Побудова тактики слідчих (розшукових) дій не лише з позицій досягнення цілей кримінального процесуального регулювання, а й з висоти моральних цінностей допоможе зібрати багатий матеріал і для законотворчих пропозицій, і для рекомендацій правозастосувачу, з тим щоб у дійсності наблизити кримінальне судочинство до ідеалу морально-правової системи, визначеної Конституцією України та новим Кримінальним процесуальним кодексом України.

Література

1. Конституція України [Електронний ресурс]: закон України від 28.06.1996 р. № 2952-VI із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 01.02.2011 р. - Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]: закон України від 13.04.2012 р. № 4651 - VI. - Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.
3. Про затвердження Кримінального кодексу України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341 - III // Відомості Верховної Ради. - 2001. - № 25-26. - Ст. 131 (зі змінами та доповненнями станом на 01.01.2013 р.).
4. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация: монография [Текст] / А.М. Ларин. - М.: Юрид. лит., 1970. - 223 с.
5. Грошевий Ю.М. Проблеми моралі в сфері кримінально-процесуальної діяльності [Текст] / Ю.М. Грошевий // Вісник Академії правових наук України. - 1996. - № 6. - С. 30-38.
6. Быховский И. Этика проведения следственных действий [Текст] / И. Быховский, Н. Захарченко // Социалистическая законность. - 1973. - № 11. - С. 12-14.
7. Любичев С.Г. Этические основы следственной тактики: монография [Текст] / С.Г. Любичев. - М.: Юрид. лит., 1980. - 96 с.
8. Якимов И.Н. Допрос. Практическое пособие для допрашивающих [Текст] / И.Н. Якимов, П.П. Михеев. - М.: НКВД РСФСР, 1930. - 64 с.
9. Аксенова О. Об этике допросов [Текст] / О. Аксенова // Социалистическая законность. - 1983. - № 10. - С. 44-46.
10. Гончаренко В.Г. Тактика психологического влияния на попередньому слідстві : навч. посібник [Текст] / В.Г. Гончаренко, Ф.М. Сокиран. - К.: УАВС, 1994. - 48 с.
11. Шнейкерт Г. Тайна преступника и пути к ее раскрытию (К учению о судебных доказательствах): пер. с нем. [Текст] / Г. Шнейкерт. - М.: Право и жизнь, 1925. - 64 с.

Янковий М.О.

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
ОДУВС

Надійшла до редакції: 02.05.2013